

ДИНАМІКА ЕТНІЧНОГО СКЛАДУ МІСТЕЧКОВОГО НАСЕЛЕННЯ ХХ – ПОЧАТКУ ХХІ СТОЛІТТЯ (на матеріалах Фастова)

Василь Балущок УДК 323.11+314.1“19/20”(477.41)

Упродовж ХХ – початку ХХІ ст. етнічний склад Фастова, типового містечка українського Правобережжя, зазнав корінних змін. Євреї, які колись становили значний відсоток населення, на початок ХХІ ст. майже всі емігрували. Поляки асимілювалися українцями; разом з тим, враховуючи, що це були переважно нащадки сполонізованої української шляхти, відбулося в основному повернення їх до етнічності предків. У середині ХХ ст. в місті з'явилося багато росіян. Проте внаслідок пошлюблення їх з українцями та обирання дітьми від цих шлюбів після 1991 року української «національності» кількість росіян у Фастові дуже зменшилася. Українці перетворилися на стійку більшість.

Ключові слова: етнічний склад, асиміляція, динаміка, населення, етнічність, еміграція, українці, євреї, поляки, росіяни.

The ethnical composition of Fastiv, a typical Ukrainian Right-Bank Ukraine provincial town, has been subject to fundamental changes through the centuries. The Hebrews making firstly a considerable percent of Fastiv population have almost emigrated by the beginning of the XXIst century. The Poles have been assimilated by the Ukrainians. At the same time, taking into account that the latter were mainly Polonized Ukrainian noblemen's descendants, there was chiefly their return to the antecedents' ethnicity. A lot of the Russians has come to the town in the middle XXth century, however due to the marriages with the Ukrainians and their children's identification with Ukrainian ethnicity after the 1991 events the Fastiv Russians' amount greatly decreased and the Ukrainians became a proof majority.

Keywords: ethnic composition, assimilation, dynamics, population, ethnicity, emigration, Ukrainians, Hebrews, Poles, Russians.

Українське Правобережжя ХХ – початку ХХІ ст. за динамікою етнічних процесів становить певний особний регіон, відмінний від інших в Україні. У цей час в етнічному складі тутешнього населення відбуваються цікаві зміни, які значною мірою були започатковані ще в попередньому, ХІХ, столітті. Найчіткіше ці зміни простежуються на матеріалах невеликих містечок. Стосовно останніх варто зазначити, що вони, на жаль, не часто стають предметом спеціальних досліджень етнологів, але водночас викликають значний інтерес у суспільствознавців. Адже, з одного боку, культура (включно з традиційно-побутовою й етнічною) їхніх мешканців має багато спільного з культурою населення навколишніх сіл, з другого, такі містечка мають багато оригінального в культурному плані, оскільки належать усе-таки до міських поселень, хоча це далеко не суперурбанізовані міста на зразок обласних центрів та Києва. Принагідно доцільно за-

уважити, що, на відміну від сіл, сучасні міста на кшталт райцентрів є багатолюдними й не виявляють тенденції до демографічного та культурного занепаду. Вони мають свої культурні особливості, укорінені ще в давній за походженням традиційній культурі. А крім того, переважна більшість цих містечок не зазнали такого потужного зросійщення, як великі міста Центрально-Східної України.

Фастів – середньостатистичне місто-райцентр Правобережжя, і динаміка його етнічного складу загалом є типовою для інших подібних міст цього регіону. На рубежі ХІХ–ХХ ст. тут, як і в інших населених пунктах українського Правобережжя, окрім українців, значний відсоток мешканців становили поляки та євреї. Решта «національностей» (німці, греки, вірмени, татари та інші ¹⁾ були зовсім невеликою часткою його населення і на динаміку етнічного складу Фастова майже не впливали. Точно визначити етнічний склад міста

того часу неможливо, оскільки доступні нам дані стосуються або лише центру містечка, або також і окраїн. Причому ці окраїни (такі, як Снігурівка, Журавлівка, Кадлубиця та ін.) в одних випадках зазначені як частини містечка, а в інших — як окремі села. Це пов'язано з тим, що вказані села поступово перетворювалися на передмістя (сьогодні це мікрорайони Фастова), і фіксація такої ситуації в джерелах відобразила цей процес. До того ж матеріали щодо складу фастівчан на зламі XIX—XX ст. називають, як правило, віросповідання, а не те, що за радянських часів при переписах називали «національністю». Проте ці відомості дають досить чітке уявлення про етнічний склад жителів містечка. Станом на 5 вересня 1916 року у Фастові, за офіційними даними, проживало 21 137 осіб, з яких православних — 12 848, римо-католиків — 1194, іудеїв — 7095². (Єврейські мемуаристи визначають кількість фастівських євреїв на 1971 рік у 9,5 тис. осіб³). Невідомо, чи включені до складу цього населення мешканці передмість, а якщо так, то яких. На наш погляд, жителів певних околиць таки враховано, оскільки православні здебільшого мешкали саме в передмістях, займаючись переважно селянськими заняттями. У центрі ж більшість становили євреї — торгівці та ремісники. Це видно з того, що дані про склад фастівчан попередніх років, які стосуються виключно центру містечка, називаючи не набагато більше євреїв, вказують значно меншу чисельність православних і католиків. Наприклад, у 1880 році в центрі Фастова (територія парафії православної Воскресенської церкви) проживав 2301 мешканець православного віросповідання, а також 7705 іудеїв та 409 римо-католиків⁴. Для порівняння вкажемо, що відомий краєзнавець Л. Похилевич щодо середини 1860-х років наводить такі цифри: «Жителів обох статей з передмістям Кадлубицею: православних 1576, римських католиків 453 і євреїв 5508»⁵. Він також подає й інші відомості, які суттєво відрізняються від вказаних: 777 православних, 397 римо-католиків, 3508 євреїв⁶. Очевидно, тут враховані лише мешканці центру Фастова.

Як бачимо, на початку XX ст. значний відсоток жителів містечка становили євреї, яких у його центрі була переважна більшість. Багато мешкало у Фастові й римо-католиків, якими здебільшого були нащадки «польської шляхти», як їх називали російські чиновники⁷, або просто поляків. Розселення тут означених поляків пов'язане з поселенням на початку XVIII ст. на теренах Білоцерківського староства, до якого належав і Фастів, поселенців-шляхтичів — ландміліції, завданням якої було охороняти російсько-польський кордон та захищати край від нападів гайдамаків⁸. Фастів взагалі розташований у центрі одного з таких колишніх шляхетських гнізд. Наприклад, Фастівець поблизу міста в часи Л. Похилевича населяли «жителі обох статей у більшості з шляхти, православних 674, римських католиків 138»⁹. Тут упадає в око, що більшість шляхтичів з Фастівця на той час значилися «православними». Переведення католиків у православні було проявом масштабної кампанії з ліквідації польського впливу на Правобережжі, яку організувала влада Російської імперії після польського повстання 1830—1831 років¹⁰. Попри це, існувала стійка традиція зараховувати всіх нащадків шляхти до «поляків» (цікава проблема, до якої ми ще повернемося).

Серед православних, названих у зазначених вище зведеннях даних щодо складу жителів містечка, переважна більшість були, звичайно, українцями. Росіяни, до того ж у незначній кількості, могли бути в основному лише серед вищих чиновників, особливо на залізничній станції (Фастів після проведення тут залізничної лінії швидко став вузловою станцією).

З початку XX ст. в етнічному складі фастівців почали відбуватися зміни. Найперше, стала зростати кількість українців. Це відбувалося за рахунок включення ряду приміських сіл до складу міста й перетворення їх на мікрорайони. Жителями цих сіл, як уже зазначалося, були переважно селяни-українці. У подальшому, після створення СРСР та з розгортанням в Україні урбанізаційно-індустріалізаційних

процесів, мешканці віддаленіших сіл теж почали активно переселятися у Фастів. У такий спосіб українці перетворилися на стійку більшість серед його жителів.

Водночас євреї впродовж майже всього ХХ ст. становили досить значну частку населення міста, а на його початку вони репрезентували більшість мешканців центру Фастова, хоча проживали також у приміських селах, включно з тими, які згодом стали його передмістям. Ще в кінці ХІХ ст. влада намагалася долучити місцевих євреїв до сільських занять. Зокрема, після реформ 1860-х років неподалік Фастова було створено Кадлубицьку й Червонянську єврейські колонії, мешканців яких наділили землею для ведення землеробства. Відомо також, що в 1897 році існувала Зразкова Кадлубицька єврейська колонія, у чотирьох дворах якої проживало 23 особи «з єврейськими і українськими прізвищами»¹¹. У 1919 році денікінці обидві названі колонії знищили. За словами відомого в єврейських колах України та Ізраїлю фастівського письменника й мемуариста Володимира Борошенка, у вересні 1919 року у Фастові та на його околицях від рук денікінців загинуло більше 600 євреїв, було спалено 100 будинків, 60 магазинів і лавок¹². Уже тоді значно більше євреїв почали емігрувати з Фастова до США та розвинених країн Європи¹³.

У період НЕПу згадані фастівські єврейські колонії було відбудовано за рахунок американської єврейської общини (декілька хат з тих колоній збереглися донині). З утвердженням радянського режиму в Кадлубицькій колонії було створено сільраду, а в період колективізації — «національний» колгосп «Рейтен пойер» («Червоний оратай») ¹⁴. З припиненням на початку 1930-х років політики коренізації радянська влада взяла курс на зросійщення євреїв. У Фастові це виявилось насамперед у переведенні («на прохання трудящих») єврейської школи, яка тут діяла, з ідиш на російську мову навчання. Одночасно було закрито всі синагоги, яких у місті нараховувалося аж шість¹⁵. Такі кроки радянської влади мали дуже далекий приціл. Споконвіку євреї, перебуваючи в оточенні

іноетнічного населення на теренах чужих держав, виживали саме за рахунок максимального пристосування до вимог тієї сторони, яка мала силу і владу. І тепер, виконуючи соціальне замовлення, яке перед ними поставив радянський режим, зросійщені євреї почали брати активну участь у зросійщенні українців.

У часи, коли в СРСР бути євреєм було не вигідно, фастівські представники цього етносу, як і повсюди в країні, у документах називали себе «росіянами» (частіше) й «українцями» (рідше). Проте це не свідчило про зміну їхньої етнічності на російську чи українську, вони продовжували усвідомлювати себе євреями. У роки Другої світової війни багато євреїв з Фастова емігрували на Схід, частина з них потім повернулася. Багатьох тих, хто залишився, закатували гітлерівці. За словами В. Борошенка, таких нараховувалося більше тисячі¹⁶. Місцеві жителі розповідають, що на момент звільнення міста від німецьких окупантів у Фастові залишилося всього два євреї¹⁷. У післявоєнний період багато фастівських євреїв, особливо молодих, почали виїжджати в Київ. Декому ще в радянські часи вдалося перебраться за кордон. А після 1991 року переважна більшість їх, як і в усій Україні, емігрували — хто в Ізраїль, а хто в США чи країни Західної Європи. На сьогодні у Фастові проживає близько 90 євреїв, які переважно є людьми старшого покоління, чий діти та внуки живуть за кордоном¹⁸. Серед молоді трапляються люди єврейсько-українського походження, проте, очевидно, єврейської крові в них так мало, що за євреїв у середовищі єврейства їх зазвичай не визнають.

Упродовж ХХ ст. у Фастові майже зникли поляки, проте їх доля була зовсім іншою, ніж місцевих євреїв. Насамперед варто зазначити, що фастівські поляки були здебільшого нащадками соціальної групи, яка в офіційних документах ХІХ ст. фігурувала як «польська шляхта». Ще на початку ХХ ст. багато з них сповідували римо-католицизм, а в першій половині ХІХ ст. взагалі всі чи майже всі вони були римо-католиками. Відомо, що на Київщині на

початку ХХ ст. діяло близько півтора десятка польських шкіл, одну з яких було створено у Фастові. У 1907 році з ініціативи Київського генерал-губернатора Сухомлинова польські школи на Київщині ліквідували¹⁹. Проте поляки домоглися дозволу на викладання для дітей католиків у Фастівському двокласному залізничному училищі в позаурочний час Закону Божого польською мовою²⁰. Водночас більшість нащадків шляхти, особливо якщо врахувати й окреслені вище села-передмістя, були вже приписані до православної церкви. Заходи з переведення шляхтичів-католиків у православ'я, як уже зазначалося, почалися після польського повстання 1830–1831 років і посилювалися після подібного бунту 1861–1863 років. Цей процес відобразився у зведеннях даних про віросповідання нащадків шляхти 1860-х років, які подає Л. Похилевич. Наприклад, стосовно шляхти с. Потіївка біля Фастова ситуація була такою: «Жителів обого пола 2066, в числе коих большая половина, именно 1100 польской шляхты православной, исключая 43 душ, еще придерживающихся латинства»²¹. На початку ХХ ст. названі заходи досягли успіху: більшість колишніх шляхтичів Фастова і навколишніх сіл були вже православними. Саме результативність зазначених акцій дає підстави сумніватися в тому, що ця «польська шляхта» справді була польською. Гадаю, на середину ХІХ ст. власне польська шляхта, яка проживала досить великими компактними групами, масово перейти в «схизматицьке» для поляків православ'я навряд чи могла. Така ситуація, коли римо-католицька шляхта та ще й достатньо масово і швидко приймала православ'я, вказує на відсутність відчутного опору цьому. А у випадку з таким чисельним власне польським шляхетським угрупованням, яке, як прийнято вважати, населяло в Київській губернії землі поблизу Фастова й Білої Церкви, на нашу думку, це неможливо. Усе це свідчить про те, що означена шляхта була в основному українською за походженням, звичайно, з певною, можливо, досить значною, польською часткою. Очевид-

но, саме ті з нащадків шляхти, серед яких був сильнішим польський етнічний елемент, якраз і зберігали римо-католицизм. Є й інші факти, що підтверджують українськість означеної верстви на етнокультурному рівні. Так, Л. Похилевич стосовно мови, якою в побуті розмовляла ця шляхта, писав: «По-польски считают себя обязанными объясняться только с ксендзами, сохраняющими в нашем крае совместно с некоторыми богатыми помещиками, остатки полонизма. Между собою шляхтичи польские говорят обыкновенно по малоросски»²². На думку дослідника Є. Чернецького, шляхта з колишнього Васильківського повіту, до якого входив і Фастів, у середині ХІХ ст. була «майже на сто відсотків» україномовною²³.

Коли починаєш заглиблюватися в родоводи нащадків правобережної шляхти та в різні етнографічні реалії її минулого (а багато хто з них має їх чимало ще й сьогодні та береже як реліквію), то наштовхуєшся на багато питомо українських, але не пов'язаних із селянським середовищем етнокультурних елементів, а також навіть на деякі прояви полонізації. Зокрема, інформатори²⁴ часто повідомляють про знання всіма їхніми предками, які жили ще в ХІХ — на початку ХХ ст., польської мови і водночас їхню побутову україномовність; випадки, коли ксьондзи карали вірян за недостатнє знання польськомовних молитов або за невміння спілкуватися правильною польською мовою; елементи української культури в звичаях, побуті та ін. І це тоді, коли ці люди всіляко намагалися дистанціюватися від «мужиків», якими були українські селяни, та не допустити запозичень з місцевої селянської, тобто української, культури, як «нижчої» та «мужицької» (нащадки шляхти ще на початку ХХ ст. і навіть пізніше в шлюб з «мужиками» не вступали, зберігаючи ендогамію своєї верстви).

Дослідження показують, що походження шляхетських родів Фастова і Фастівщини, які вважалися польськими, насправді досить різне, і власне польських серед них не так уже й багато. До того ж навіть власне польські за походженням роди завжди були змішаними

шляхом пошлюблення з українцями. У часи існування Речі Посполитої шляхта цієї держави була поліетнічною і складалася з польського, білоруського («литва»), литовського («жмудь») та українського («русь») етнічних компонентів. А оскільки польській культурі, у цьому разі політичній, належали превалюючі позиції, то стосовно української шляхти діяла така формула: «за нацією поляк (natione Polonus), за родом русин (gente Ruthenus)»²⁵. Визначення походження всіх родів дрібної шляхти, званої в Україні як «поляки»²⁶, є справою майбутнього, але вже сьогодні відомо, що багато з них не були первинно польськими, а частина, з'явившись в Україні давно, зазнала тут впливу української етнічної більшості. Саме таким є походження шляхти колишнього Білоцерківського староства. Можливо, якась її частина, будучи місцевою, навіть пережила козацькі війни середини XVII — початку XVIII ст. (Волотовські, Кажановські (Кижановські?), Соботовичі та ін.)²⁷. Більшість цієї шляхти з початку XVIII ст. було переселено сюди з різних регіонів Речі Посполитої, однак переважну частину — з України. Є. Чернецький визначив такі місця її виходу: Підляшшя, Поділля, Волинь (Добровольські й ін.), Галичина (Білинські, Савинські, Барвінські та ін.), Люблінщина (Пшонківські), колишнє Пінське воєводство (Ястшембські)²⁸. Для прикладу можна назвати також фастівських Радзівєвських, які походять із с. Радзівєвці біля Бара²⁹, Кончаківських та Дросів (Дросенків), які є вихідцями з Овруччини³⁰, Лясот (згадуються в документах з Волині як український шляхетський рід ще в XVI ст.³¹), Домбровських, які теж походять з Волині³², та ін. Розгалужений рід Терлецьких зафіксовано на Житомирщині з 1749 року (метричні книги сіл Борщів і Слобода сучасного Радомишльського району)³³. А Барановські, Болсуновські, Виговські, Дідківські, Закусили, Каленські, Кобилінські, Мошковські, Недашківські, Ходаківські, Чопівські прибули на територію Фастівщини з овруцького Заушшя³⁴ (район над річкою Уж, колишня Уша), де в більш ніж сорока селах і сьогодні проживають нащадки української околичної шляхти³⁵.

Саме те, що означена «польська шляхта» була переважно українською за походженням, а також етнокультурно та мовно, і визначило її подальшу етнічну долю в XX ст. До Другої світової війни поляки були найчисельнішою етнічною меншиною України, яка локалізувалася здебільшого на Правобережжі, Волині та Галичині. Проте впродовж XX ст. чисельність поляків в Україні невпинно скорочувалася. Це відбувалося як внаслідок еміграції, так і через асиміляцію. У 1939—1941 роках радянський режим провів депортації польського населення в східні райони Росії, а в післявоєнний період відбулося переселення їх та осіб, які мали польське громадянство, на територію Польщі. Зокрема, у 1944—1955 роках виїхало 810,4 тис. осіб, а в 1956—1957 роках — 44 823 особи³⁶. Незважаючи на це, ще 1959 року поляки становили третю за чисельністю (після росіян та євреїв) етнічну меншину України (363,3 тис. осіб)³⁷. На початку 1970-х років їх було вже 259 тис.³⁸ Перепис 2001 року подає лише 144,1 тис. поляків у складі населення України, або 0,3 %³⁹.

Зменшення їх кількості після закінчення організованого переселення до Польщі відбувалося переважно за рахунок асиміляції. Цей процес мав цікаві особливості. Наприклад, поляки асимілювалися в основному українцями, у той час як інші меншини, які проживали на теренах України, зазнавали асиміляції переважно на користь росіян. Ситуація, коли етнічні меншини асимілюються не етнічною більшістю, якою в період існування СРСР на території України залишалися українці, а іншою меншиною не є нормальною з погляду етнічних процесів. Її було штучно створено радянським режимом, який фактично надав російській етнічній меншині та російській мові статусу більшості, відтіснивши цілою системою заходів та репресій українську більшість на рівень меншини⁴⁰. Тому якраз ненормальною в таких умовах можна вважати асиміляцію поляків українцями. Проте це ще не все. Етнічні меншини в СРСР зазнавали зросійщення не лише в етнічному плані, але й у мовному. До

того ж мовна асиміляція меншин, тобто перехід їх представників на російську мову і втрата ними власної етнічної мови, відбувалася ще швидше, ніж етнічна. Зокрема, станом на 1989 рік уже менше половини всіх етнічних меншин, які проживали в Україні (крім росіян), почали вважати рідною мову власної національності. А серед євреїв, греків та білорусів російськомовними були майже всі⁴¹. Проте це жодним чином не стосувалося поляків, які ставали переважно україномовними. Більше того, як зауважив відомий письменник Валерій Шевчук, який сам по материнській лінії походить з цього етнічного середовища, саме поляки Правобережжя в часи найбільшого тиску на все українське в Україні дуже часто виявлялися елементом, набагато стійкішим, ніж ті, хто вважали себе українцями, вперто опираючись зросійщенню та зберігаючи українську мову⁴².

Окреслена ситуація з поляками значною мірою характерна і для Фастова, з тією відмінністю, що тут відбулася переважно саме асиміляція цієї етнічної групи. Уже переведення більшості місцевих нащадків «польської шляхти» в православ'я було початком цього процесу. У подальшому до переходу в українську етнічність («національність») нащадків «польської шляхти» підштовхнули репресії в СРСР 30–40-х років ХХ ст. Тоді їх масово звинувачували в повстанському русі проти більшовиків, зв'язках з військами Ю. Пілсудського під час походу їх на Київ, співпраці з петлюрівцями та «білополяками», диверсійній, шпигунській і шкідницькій діяльності на користь Польщі, у створенні різноманітних вигаданих самими енкаведистами підривних організацій тощо⁴³.

На сьогодні українізація фастівських поляків переважно завершилася. Місцеві жителі ще пам'ятають, що предки цих людей колись вважалися «поляками», у чому не останню роль відіграє тип прізвища, переважно із закінченням на *-цький, -ський*, які вважаються «польськими», хоча насправді є типово шляхетськими. Самі ж нащадки «польської шлях-

ти», як правило, ідентифікують себе як українців. Наприклад, усі 17 учнів 1992–1994 років народження Фастівської спеціалізованої загальноосвітньої школи №9, які в ході опитування⁴⁴ серед своїх предків назвали людей зі шляхетськими прізвищами (Ліпські, Волянські, Ачілінські, Феліковські, Нагаєвські, Зелінські, Долинські, Іваницькі, Краснопольські, Струтинські, Маковецькі, Неборачківські, Яновські, Цибульські, Ольшевські, Ковальські), вважають себе українцями. Лише в п'яти родинах цих учнів зберігається пам'ять про те, що їхні предки (бабусі, дідусь, прадід опитуваних учнів) були поляками. Прикметно, що всі вони є нащадками людей зі шляхетськими прізвищами, які брали шлюб з партнерами не лише української національності, але й з «мужицькими» (звичайно ж, типово українські) прізвищами. Тобто колишня шляхетська ендогамія остаточно відійшла в минуле.

На наш погляд, досить дивне явище асиміляції означених фастівських поляків українцями в часи СРСР можна пояснити тим, що насправді в цьому випадку була наявна не стільки асиміляція, як повернення до своєї етнічності асимільованих у минулому українців. До того ж цей процес прискорило зникнення шляхетської ендогамії, коли нащадки людей української етнічності й тих, хто, будучи за походженням шляхтичами, значною мірою лише номінально вважалися поляками, фактично ж були приречені на вибір саме української «національності».

Росіян до закінчення Другої світової війни у Фастові було мало. На сьогодні не відомі офіційні дані щодо цього, проте, згідно з опитуванням, етнічні росіяни в містечку були переважно лише серед вищого чиновництва та службовців залізниці. Однак після визволення міста від німецьких військ на залізничну станцію Фастів, яку було дуже зруйновано, прибуло кілька будівельних військових частин для її відбудови. Більшість (чи, можливо, просто значна кількість) військовослужбовців з тих частин після завершення робіт осіли в місті. Крім того, у Фастові розмістилася вій-

ськова частина і, мабуть, не одна. Так, поряд з містом, біля с. Веприк, був розташований військовий аеродром, а в самому місті збудували військове містечко, де аж до кінця 1990-х років діяла військова радіотехнічна частина. Це зумовило притік до міста значної кількості росіян та зросійщених представників інших «національностей». Це були переважно молоді чоловіки, які одружилися з фастівчанками. З часом, зі зростанням територіальної мобільності населення, у місті почало з'являтися більше росіян та представників інших етносів. Діти від змішаних шлюбів у колишньому СРСР, як відомо, у переважній більшості випадків обирали російську етнічність⁴⁵. Тому й найпрестижнішу Фастівську середню школу («залізничну») № 19 (нині — ЗОШ № 9) перевели на російську мову навчання.

Проте після проголошення незалежності України, незважаючи на намагання правлячої верхівки надати цій події лише формального значення, розгорнувся процес повернення нащадків від змішаних українсько-іноетнічних шлюбів до української етнічності⁴⁶. Це характерно і для Фастова. Опитування в колишній російській (у ній і зараз є кілька класів з російською мовою викладання) ЗОШ № 9 засвідчує, що діти від змішаних українсько-російських та іноетнічних (угорці, татари, білоруси) шлюбів на сьогодні обирають саме українську «національність» (10 із 46). Із 46 учнів, які погодилися дати відповідь на запитання, тих, хто мав би неукраїнську ідентичність, не виявилось зовсім.

Як бачимо, упродовж ХХ ст. українці перетворилися на абсолютну більшість у Фастові. Євреї, які на початку століття становили дуже значну частку його населення, а якщо брати до уваги лише центр, то більшість, майже зникли. Практично немає тут більше й поляків, які на початку ХХ ст. становили значний відсоток населення містечка. Однак процеси, що спричинили зникнення цих «національностей» у Фастові, зовсім різні: євреї

переважно емігрували, а поляки були асимільовані українцями. Водночас, враховуючи, що більшість тутешніх поляків виявилися здебільшого нащадками української шляхти, яка в минулому зазнала спольщення (причому переважно лише в релігійній та політичній площинах), це була не стільки їх асиміляція, як повернення до етнічності своїх предків. Упродовж ХХ ст., а особливо інтенсивно з його середини, у Фастові зростала кількість людей російської «національності». Проте після проголошення незалежності України ця група щорік зменшується, у чому основну роль відіграв вибір української етнічності нащадками від змішаних українсько-російських та іноетнічних шлюбів. Варто також додати, що вибір української «національності» нащадками цих шлюбів далеко не в усіх випадках супроводжується їх поверненням до україномовності, на що, безумовно, впливає засилля в Україні російськомовних засобів масової комунікації, а також територіально близький, в основному російськомовний, Київ.

Останнім часом у Фастові з'являється дедалі більше вихідців з Азії, є одружений з місцевою українкою кубинець. Серед азіатів переважають азербайджанці, які ведуть доволі скритний спосіб життя, та узбеки. У них багатодітні сім'ї; а дорослі члени цих родин займаються головним чином торгівлею. Поки що якихось особливих культурно-національних вимог ці, загалом нечисельні, меншини не висувають. Однак про те, що такі вимоги з часом можуть з'явитися, свідчать випадки не зовсім толерантного ставлення деяких вихідців з азіатських країн до традицій місцевого українського населення. Наприклад, дівчина з азербайджанської сім'ї в школі заявила про релігійну нетерпимість українців на тій підставі, що, мовляв, у нас слово «пророк» пишеться з малої літери⁴⁷. Зважаючи на багатодітність сімей азіатів і малодітність родин українських, у майбутньому етнічна ситуація у Фастові може зазнати ряду змін на користь іммігрантів.

¹Шевчук С. В., Ходаківський М. Д. «Новий порядок» і релігійні громади Фастова // Прес-музей. Науково-інформаційний бюлетень. – 1995. – № 4–5. – С. 63.

²Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі – ЦДІАУК). – Ф. 707, оп. 167, спр. 150, арк. 101.

³Мозалевская Л. Сопереживает автор – сопереживают читатели // Борошенко В. Р. И рассказы сыну своему. Рассказы. Повести. Стихи. – Фастов, 2005. – С. 6.

⁴Дросенко В., Перерва В. Воскресенський храм містечка Фастова: втрачене та не забуте. – Біла Церква, 2008. – С. 31.

⁵Похилевич Л. Сказания о населенных местностях Киевской губернии или Статистические, исторические и церковные заметки о всех деревнях, селах, местечках и городах, в пределах губернии находящихся / Собрал Л. Похилевич. – Біла Церква, 2005. – С. 381.

⁶Там само. – С. 384.

⁷Там само. – С. 413.

⁸Чернецький Є. Вступ // Правобережний гербівник / Уклав Є. Чернецький. – Біла Церква, 2006. – С. 9, 10.

⁹Похилевич Л. Сказания о населенных местностях Киевской губернии... – С. 385.

¹⁰Детально про це див.: Бовта Д. Шляхтич, кріпак і ревизор. Польська шляхта між царизмом та українськими масами (1831–1863). – К., 1996; Бовта Д. Битва за землю в Україні 1863–1914. Поляки в соціо-етнічних конфліктах. – К., 1998.

¹¹Усі ці дані повідомив фастівський краєзнавець Володимир Іванович Дросенко (1942 р. н.).

¹²Борошенко В. Р. И рассказы сыну своему... – С. 16.

¹³Там само.

¹⁴Дані В. Дросенка.

¹⁵Борошенко В. Р. И рассказы сыну своему... – С. 16.

¹⁶Там само. – С. 18.

¹⁷Шевчук С. В., Ходаківський М. Д. «Новий порядок» і релігійні громади Фастова. – С. 64.

¹⁸Інформатор – Неля Іванівна Притчина (1936 р. н., м. Фастів).

¹⁹ЦДІАУК. – Ф. 442, оп. 860, спр. 67, арк. 31.

²⁰Там само. – Ф. 707, оп. 227, спр. 32.

²¹Похилевич Л. Сказания о населенных местностях Киевской губернии. – С. 413. Див. також с. 172, 385, 407, 409, 410 та ін.

²²Там само. – С. 414.

²³Чернецький Є. Правобережна шляхта за російського панування (кінець XVIII – початок XIX ст.). Джерела, структура стану, роди. – Біла Церква, 2007. – С. 70.

²⁴Інформатори: Олександр Володимирович Пшонківський (1965 р. н.), народився в с. Фастівець Фастівського р-ну Київської обл., зараз проживає в м. Біла Церква; Людмила Антонівна Опанасенко (у дівоцтві Домашевська) (1950 р. н.), народилася в с. Мар'янівка Васильківського р-ну Київської обл., зараз проживає в м. Фастів; Віталій Макарович Мельник (1938 р. н.), народився в с. Фастівець Фастівського р-ну Київської обл., зараз проживає в м. Фастів; Зоя Євгенівна Нагорна (у дівоцтві Лясота) (1953 р. н.), м. Фастів; Ігор Миколайович Петровський (1955 р. н.), м. Фастів; Микола Павлович Петровський (1929 р. н.), народився на хуторі Кончаки Фастівського р-ну Київської обл., зараз проживає в м. Фастів; Людмила Миколаївна Макоївська (у дівоцтві Лясота) (1957 р. н.), м. Фастів; Геронтій Володимирович Радзівський (1945 р. н.), м. Фастів.

²⁵Яковенко Н. М. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст. – К., 1997. – С. 81. Нагадаємо, що самоназвою українців включно до XVIII ст. була «русь» (збірна форма множини), «русин» (в однині), згодом «русини». На Заході України ця самоназва побутувала до XX ст., а потім була змінена на «українці» (див.: Балушок В. Українська етнічна спільнота: етногенез, історія, етнотонімія. – Біла Церква, 2008. – С. 262–280).

²⁶Серед нащадків дрібної шляхти є й такі, яких навколишнє населення називає «дворянами», вони до складу поляків не входили. «Дворянами» стали називати переважно тих нащадків шляхти, яким у XIX ст. вдалося за допомогою збережених відповідних документів довести своє шляхетство й отримати дворянство, незважаючи на неможливість більшості з них. Проте на Фастівщині таких небагато.

²⁷Чернецький Є. Правобережна шляхта за російського панування... – С. 73.

²⁸Там само. – С. 10, 13, 15–22, 49, 50, 67, 69.

²⁹Грушевський М. С. Барська околична шляхта до кінця XVIII ст. // Грушевський М. С. Твори: у 50 т. – Л., 2002. – С. 326.

³⁰Antoni J. (Rolle A.) Z przeszłości Polesia Kijowskiego. Opowiadanie historyczne. – Warszawa, 1882 (Wydanie Redakcyi Biblioteki Warszawskiej). – S. 14; Державний архів Київської області. – Ф. 782, оп. 1, спр. 3668, арк. 38. (Усі архівні дані, що стосуються фастівської шляхти, тут і далі люб'язно надані краєзнавцями В. І. Дросенком та В. М. Мельником).

³¹Яковенко Н. М. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). – К., 1993. – С. 155, 212, 238, 302; Актова книга Житомирського міського уряду кінця XVI ст. / Підгот. до вид. М. К. Бойчук. – К., 1965. – С. 35; Акти Житомирського гродського уряду:

1590 р., 1635 р. / Підгот. до вид. В. М. Мойсієнко. – Житомир, 2004. – С. 125, 194.

³² Чернецький С. Правобережна шляхта за російського панування. – С. 26, 37.

³³ ЦДАУК. – Ф. 127, оп. 1012, спр. 1091, арк. 345 зв.

³⁴ Чернецький С. Правобережна шляхта за російського панування... – С. 68.

³⁵ Касянович О. З минулого шляхти околичної Центрального Полісся // Берегиня. – 2004. – № 3.

³⁶ Скляр В. Етнічний склад населення України 1959–1989 рр.: етномовні наслідки російщення. – К., 2008. – С. 230, 231.

³⁷ Там само. – С. 231.

³⁸ Наулко В. И. Развитие межэтнических связей на Украине (историко-этнографический очерк). – К., 1975. – С. 38.

³⁹ Див.: www.ukrstat.gov.ua.

⁴⁰ Скляр В. Етнічний склад населення України 1959–1989 рр.

⁴¹ Там само. – С. 225–260.

⁴² Шевчук В. Сад житейських думок, трудів та почуттів. Автобіографічні замітки // Шевчук В. Стежка в траві. Житомирська сага: у 2 т. – Х., 1994. – Т. 1. – С. 54.

⁴³ Калакура О. Поляки в етнополітичних процесах на землях України у ХХ столітті. – К., 2007. – С. 75, 245, 247, 250, 251 та ін.

⁴⁴ Було опитано 100 осіб, проте відповіді про прізвища та «національність» дідусів і бабусь дали лише 46, решті відповідати заборонили батьки.

⁴⁵ Скляр В. Етнічний склад населення України 1959–1989 рр. – С. 106 і наст.

⁴⁶ Скляр В. Етномовні процеси в українському просторі: 1989–2001 рр. – Х., 2009. – С. 358 та ін.

⁴⁷ Повідомила вчителька української мови й літератури ЗОШ № 9 Зоя Євгенівна Нагорна.

УКРАЇНЦІ БАШКОРТОСТАНУ: ОСНОВНІ ТЕНДЕНЦІЇ ЕТНОКУЛЬТУРНОГО РОЗВИТКУ (кінець ХІХ – початок ХХІ століття)

Василь Бабенко, Сергій Бабенко

УДК 39(470.57=161.2)“18/20”

У статті висвітлено основні аспекти життя українців Башкортостану: мова, релігія, господарські заняття, домашні промисли, поселення, їжа, сім'я, весілля, похоронний обряд, календарні свята й обряди, тенденції етнокультурного розвитку.

Ключові слова: Башкортостан, українська спільнота, національна самосвідомість.

There is an elucidation of the main aspects of the Ukrainians' life in Bashkortostan: language, religion, economic employments, home crafts, settlements, foods, family, wedding, funeral ceremonies, calendar holidays and rites, and ethnocultural development trends.

Keywords: Bashkortostan, Ukrainian community, national self-consciousness.

У поліетнічному багатоквітті народів Башкортостану помітно виокремлюються українці, для яких ці землі майже три століття тому стали другою Батьківщиною.

Уперше про українських козаків на території Башкирії згадано на початку ХVІІ ст.: у 1625–1626 роках у фортеці служили два «черкаси»¹, у 1634 році на службі в Уфимській в'язниці перебувало тринадцять «черкасів», а в 1636 році їх було троє.

Постійні українські поселення в Башкирії виникли після зведення Нової Закамської кріпосної лінії (1731), а декількома роками пізніше – Яїцької, або Оренбурзької (1734). Зведення фортець і вартова служба потребували значної кількості людей. Із цією метою 20 серпня 1739 року було видано указ, що дозволяв переселяти в Оренбурзьку губернію «черкасів», або українців, які охоче зголосилися на таку пропозицію.